

KS. JERZY KOSTORZ
Opole, UO

ESCHATOLOGICZNY WYMIAR NAUCZANIA RELIGII W ŚRODOWISKU PRZEDSZKOLNYM I SZKOLNYM

1. Refleksja eschatologiczna w teologii – 2. Zagadnienia eschatologiczne w najnowszej *Podstawie programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* – 3. Treści eschatologiczne w najnowszych programach nauczania religii – 4. Zakończenie

Nauczanie religii w przedszkolu i w szkole należy do jednej z form przepowiadania słowa Bożego i wychowania w wierze dzieci i młodzieży. Jest ono różnie ukierunkowane. Wynika to z celów i zadań katechetycznych zapisanych w podstawie programowej katechezy i w programach katechetycznych. Ta różnorodność świadczy o tym, iż katecheza sama w sobie jest przeniknięta bogactwem zróżnicowanych celów, zadań, treści, które ją tworzą. Elementy te są stale obecne w koncepcji katechezy wiernej Bogu i człowiekowi. Zostają one ukonkretnione w szczegółowych programach nauczania i decydują o istocie oraz specyfice katechezy, wzmacniając jej identyczność.

Tożsamość katechezy jest również określana przez jej wymiary, które wokół pewnych linii skupiają najważniejsze wartości przenikające cały proces katechetyczny i ukierunkowują go perspektywicznie¹. Współcześnie katechetycy mówią o wielu wymiarach. Powołując się na ks. prof. MIECZYŚLAWA MAJEWSKIEGO, zastanawiają się nad rolą „wymiaru”. „Wymiar”, jak zauważa ks. M. Majewski, w swojej treści jest bliski aspektowi, lecz zarazem różni się od niego. Aspekt oznacza bowiem patrzenie na katechezę z pewnego punktu widzenia, daje możliwość odślaniania jej pod jakimś względem, natomiast „wymiar przewija się przez całą katechezę, dociera do jej wnętrza i ustawia ją według pewnych przyjętych założeń”². Bardzo często katechetycy ukazują różnorodne wymiary katechezy w sposób wykluczający się i przeciwstawny. Tymczasem, jak ukazywał to ks. M. Majewski, powinno się na nie patrzeć integralnie, gdyż katecheza w wielości wymiarów nie

¹ M. MAJEWSKI, *Tożsamość katechezy integralnej*, Kraków 1995, s. 41.

² TENŻE, *Dyskusja nad istotą i wymiarami katechezy w Europie zachodniej*, RTK 23 (1976), z. 6, s. 30.

traci swej identyczności, ale ją podtrzymuje i wzmacnia. Dzięki różnorodnym wymiarom katecheza zdobywa swoją tożsamość, nieustannie weryfikuje się i prawidłowo rozwija. Wymiary pomagają procesowi katechetycznemu ustrzec się przed dydaktyzmem i teologizmem, zachowując jego specyfikę. Decydują one także o dynamizmie katechezy, który czyni ją wciąż aktualną i skuteczną w działaniu³.

W dokumentach Kościoła pojawia się postulat, aby nauczanie katechetyczne opierało się na Piśmie Świętym, tradycji, liturgii oraz na Magisterium i życiu Kościoła⁴, dzięki czemu możemy wskazać na cztery podstawowe wymiary katechezy: biblijny, eklezjalny, liturgiczny i egzystencjalny. Niemniej ważne dla procesu katechetycznego są pozostałe wymiary, takie jak: moralny, kulturowy eschatologiczny, historyczny, religiologiczny i ekumeniczny.

W artykule zaprezentujemy sposób ujmowania jednego z wyżej wymienionych wymiarów, który zasługuje na uwagę. Jest to wymiar eschatologiczny. Za punkt odniesienia przyjmujemy refleksję teologów na temat „eschatologii” i terminów bliskoznacznych, pokrewnych. W zasadniczej części zajmiemy się omówieniem zagadnień eschatologicznych, które podejmują dokumenty programujące nauczanie religii, a więc podstawa programowa katechezy i programy nauczania religii. Wreszcie — w zakończeniu — podsumujemy analizy, wyprowadzimy wnioski i ukażemy wytyczne dla autorów nowych serii podręczników do nauczania religii w różnych typach szkół.

1. Refleksja eschatologiczna w teologii

W teologii chrześcijańskiej refleksja eschatologiczna nawiązuje do dwóch greckich słów: *ta eschata* — rzeczy ostatnie oraz *ho logos* — słowo, mowa, nauka⁵. Eschatologia jest więc, jak pisze na jej temat polski dogmatyk ks. J. SZYMIK, etymologicznie i dosłownie „nauką o rzeczach ostatecznych”, czyli o śmierci i zmartwychwstaniu, o powtórny przyjsciu Chrystusa i sądzie, o niebie, czyśćcu i piekle. Eschatologia jest nauką teologiczną, czyli pierwszorzędnie mówi o Bogu („teologia” = „nauka o Bogu”). Mówi zaś ona o Bogu to, co jest ważne dla zbawienia człowieka, czyli jest również nauką o człowieku w jego relacji do Boga⁶. Dalej autor pisze, że

³ TENŻE, *Tożsamość katechezy integralnej*, s. 69.

⁴ DB 14.

⁵ Zob. np. *Eschatologia*, w: K. RAHNER, H. VORGRIMLER, *Mały słownik teologiczny*, tł. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 1987, s. 107; CZ.S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, Lublin 2003, s. 799; V. MELCHIORE, *Niejasność języka eschatologicznego*, *Comp* 4 (1984), s. 55–74; J. PYTEL, *Eschatologia*, w: Z. PAWLAK (red.), *Katolicyzm od A–Z*, Poznań 1982, s. 98; R. SZMYDKI, *Eschatologia*, w: M. RUSECKI (red.), *Być chrześcijaninem dziś. Teologia dla szkół średnich*, Lublin 1992, s. 250.

⁶ J. SZYMIK, *Eschatologia, czyli teologia nadziei*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TD/eschatologia_nadziei.html, s. 1, (09.10.2010).

eschatologia więc, jeśli ma być — a powinna! — częścią autentycznie chrześcijańskiej teologii, musi być nauką nie tyle o „rzeczach”, co o Osobach. O Osobach Boskich i ludzkich, to znaczy o Bogu i człowieku, o ich prowadzącej do zbawienia świata relacji. Zasada prymatu osoby nad rzeczą jest ważna również w eschatologii, czyli w szukaniu teologicznego uzasadnienia dla nadziei — jako ostatecznej prawdy o przyszłości człowieka i świata⁷.

W niej zawierają się treści szczegółowe, którymi zajmuje się eschatologia, a więc sprawy ostateczne: życie, śmierć, sąd jednostkowy, sąd ostateczny, zbawienie, potępienie, niebo, piekło, czyściec. Teolodzy akcentują tu nadzieję chrześcijańską, oczekiwanie powtórnego przyjścia Jezusa Chrystusa oraz pełni życia wiecznego. W centrum uwagi umieszczają osobę Jezusa Chrystusa i Jego Dobrą Nowinę o Bożym planie powszechnego zbawienia, tzn. zbawienia każdego człowieka. Poszukują też odpowiedzi na pytania dotyczące udręk człowieka w obliczu śmierci, poczucia winy, lęku przed potępieniem, cierpienia, braku sensu życia. Swoją uwagę teolodzy kierują w stronę Tajemnicy Paschalnej, która jest źródłem odpowiedzi na współczesne pytania eschatologiczne. Często też współcześni teolodzy nawiązują do stwierdzeń Kongregacji Nauki Wiary. Za klasyczny dokument uznają opracowany przed tę Kongregację List do biskupów o niektórych zagadnieniach dotyczących eschatologii *Recentiores episcoporum Synodi*. Kongregacja Nauki Wiary przypominała wszystkim wierzącym, że Kościół naucza w imieniu Chrystusa o tym, co następuje między śmiercią chrześcijanina i powszechnym zmartwychwstaniem. Czytamy w tym dokumencie, że:

(1) Kościół wierzy (por. Symbol Apostolski) w zmartwychwstanie umarłych. (2) Kościół rozumie to zmartwychwstanie jako odnoszące się do całego człowieka; dla wybranych nie jest ono niczym innym, jak rozciągnięciem na ludzi zmartwychwstania Chrystusa. (3) Kościół przyjmuje istnienie i życie, po śmierci, elementu duchowego, obdarzonego świadomością i wolą w taki sposób, że „ja ludzkie” istnieje nadal, chociaż w tym czasie brakuje dopełnienia jego ciała. Na oznaczenie tego elementu Kościół posługuje się pojęciem „duszy”, którego używa Pismo Święte i Tradycja. Chociaż pojęcie to ma w Biblii różne znaczenia, Kościół stwierdza jednak, że nie ma poważnej racji, by je odrzucić, a co więcej, uważa, że jest bezwzględnie konieczny jakiś aparat pojęciowy dla podtrzymywania wiary chrześcijan. (4) Kościół wyklucza wszelką formę myśli lub wyrazu, która czyniłaby niezrozumiałymi i niedorzecznymi modlitwy i obrzędy pogrzebowe oraz kult zmarłych, a więc rzeczywistości, które w swojej istocie stanowią przecież miejsca teologiczne. (5) Kościół oczekuje, zgodnie z Pismem Świętym, „chwalębnego ukazania się Pana naszego Jezusa Chrystusa” (Konst. *Dei verbum*), które uważa jednak za odrębne i późniejsze w stosunku do sytuacji ludzi zaraz po śmierci. (6) Kościół w swojej nauce o losie człowieka po śmierci wyklucza wszelkie tłumaczenie, które pozbawiałoby sensu Wniebowzięcie Dziewicy Maryi: uwielbienie ciała Dziewicy jest uprzednie w stosunku do uwielbienia, jakie jest przeznaczone dla wszystkich zbawionych. (7) Kościół, zawsze wierny Pismu Świętemu Nowego Testamentu i Tradycji, wierzy w szczęście sprawiedliwych, którzy kiedyś będą razem z Chrystusem. Wierzy, że kara wieczna czeka grzesznika, który będzie pozbawiony Boga; wierzy również, że ta kara obejmie całe „jestestwo” grzesznika. Wierzy w końcu — jeśli chodzi o wybranych — w ich ewentualne oczyszczenie, które poprzedza samo oglądanie

⁷ Tamże.

Boga, a które mimo wszystko jest całkowicie inne od kary należnej potępionym. To właśnie rozumie Kościół, gdy mówi o piekle i czyśćcu. Jeśli chodzi o sytuację człowieka po śmierci, należy przestrzec przed niebezpieczeństwem wyobrażeń fantazyjnych i zbyt dowolnych, ponieważ taka przesada staje się w dużej mierze przyczyną trudności, na jakie często napotyka wiara chrześcijańska. Obrazy użyte w Piśmie Świętym należy jednak uszanować. Trzeba koniecznie przyjąć ich głęboki sens, unikając ryzyka nadmiernego złagodzenia, które często jest równoznaczne z pozbawieniem istotnych treści, wyrażanym przez te obrazy. Ani Pismo Święte, ani teologowie nie rzucają wystarczającego światła, by można było w pełni opisać przyszłe życie po śmierci. Chrześcijanin powinien mocno przyjąć dwa istotne punkty. Z jednej strony powinien wierzyć w zasadniczą ciągłość, jaka zachodzi dzięki mocy Ducha Świętego między obecnym życiem w Chrystusie i życiem przyszłym (miłość jest prawem Królestwa Bożego i właśnie nasza miłość tu, na ziemi, będzie miarą naszego uczestnictwa w chwale Nieba). Z drugiej natomiast strony chrześcijanin powinien dobrze zrozumieć, że istnieje wielka różnica między życiem obecnym i przyszłym, ponieważ ekonomia wiary ustąpi ekonomii pełnego światła: będziemy razem z Chrystusem i „urzymy Boga” (por. 1 J 3,2). Na tych obietnicach i przedziwnych misteriach opiera się w sposób istotny nasza nadzieja. Jeśli nie może dotrzeć tam nasza wyobraźnia, to nasze serce Ignie tam spontanicznie i całkowicie⁸.

Wyżej przywołane stwierdzenia Kongregacji Nauki Wiary są ważne dla pastoralistów i katechetów. Ukazują główne aspekty odpowiedzialności pasterskiej. Nakładają na teologów (także katechetów) ważne zadanie: konieczność nieustannego przypominania chrześcijanom nauczania Kościoła, które jest podstawą zarówno życia chrześcijańskiego, jak i poszukiwań podejmowanych przez teologów. Dlatego trzeba starać się, by także refleksja eschatologiczna w szkolnym nauczaniu religii była, zgodnie z nauczaniem Kościoła, wyraźnie powiązana z eschatologią rozumianą w perspektywie nadziei życia wiecznego i miała charakter etyczny, mobilizujący człowieka do postępowania zgodnie z przykazaniami Bożymi.

2. Zagadnienia eschatologiczne w najnowszej *Podstawie programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*

Syntezę treści istotnych dla eschatologicznego wymiaru nauczania religii w środowisku szkolnym zawiera najnowsza *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, która została podpisana 8 marca 2010 r. i stopniowo zaczyna obowiązywać twórców nowych programów nauczania religii i podręczników katechetycznych⁹. W katechezie przedszkolnej mamy jedynie pośrednie, zgodne z predyspozycjami rozwojowymi dziecka, odniesienie do tematyki eschatologicz-

⁸ KONGREGACJA NAUKI WIARY, *List do biskupów o niektórych zagadnieniach dotyczących eschatologii* „*Recentiores episcoporum Synodi*” (17 V 1979), AAS 71 (1979), s. 939–943.

⁹ Szczegółowo, a zarazem kompetentnie na temat planowania programowego według zatwierdzonej 8 marca 2010 r. *Podstawy programowej katechezy* pisze A. ZELMA, w: *Nowa jakość planowania wymagań edukacyjnych w szkolnym nauczaniu religii – szanse i bariery. Analizy w świetle znowelizowanej „Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce”*, Kat 54 (2010), nr 9, s. 6–16.

nej. Autorzy wskazują na Boga — dawcę życia i stwórcy świata, który miłuje bezinteresownie i jest zatroskany o człowieka i o jego szczęśliwe życie¹⁰. Poznając zwyczaje chrześcijańskie związane z obchodami roku liturgicznego, dziecko może odkrywać tajemnicę życia wiecznego oraz modlić się za zmarłych¹¹.

W katechezie uczniów klas I–III szkoły podstawowej mamy więcej akcentów wprost związanych z eschatologią. Dziecko ma poznawać podstawowe prawdy wiary i uczestniczyć w wydarzeniach roku liturgicznego. W podstawie programowej katechezy czytamy, że zadaniem nauczyciela religii jest m.in..

przedstawienie podstawowych prawd wiary, ukazanie ogólnych zarysów historii zbawienia jako działania miłosiernego Boga w dziejach świata i ludzi, kształtowanie umiejętności włączenia się w świętowanie wiary Ludu Bożego (liturgia, rok liturgiczny, polska tradycja okresów liturgicznych)¹².

Ponadto widoczne są treści z zakresu eschatologii, takie jak: zbawienie, powtórne przyjście Jezusa Chrystusa, wiara w Boga, zaufanie, zmartwychwstanie¹³. W katechezie dzieci klas I–III planuje się więcej niż w przedszkolu treści eschatologicznych, chociaż nie tyle, by można było mówić o dowartościowaniu tego wymiaru w nauczaniu religii. Jest to uzasadnione, gdyż warunkowane rozwojem intelektualnym i emocjonalnym dziecka. W klasach I–III uczniowie potrafią więcej zrozumieć z prawd wiary. Nie mamy tu jednak wprost odniesienia do nadziei chrześcijańskiej i do paruzji, co znacznie upraszcza eschatologiczny wymiar nauczania religii w szkole.

Zadowolający jest jednak fakt, że na etapie katechezy uczniów klas IV–VI możemy zauważyć więcej zapisów, które świadczą o dowartościowaniu eschatologii poprzez odwołanie do tekstów biblijnych na temat wiary i zbawienia dokonanego przez Jezusa Chrystusa¹⁴. Katecheta ma za zadanie rozwijać postawę refleksyjną uczniów w związku z trudnymi sytuacjami życiowymi: chorobą i śmiercią¹⁵. Oprócz tego jest on też zobowiązany do udzielania katechizowanym pomocy w pogłębionym przeżywaniu roku liturgicznego, w którym centralne miejsce zajmuje celebrowanie Tajemnicy Paschalnej¹⁶.

O stopniowym poszerzeniu refleksji eschatologicznej świadczą również zapisy w podstawie programowej katechezy dla gimnazjum. Pamiętając o kryzysach religijnych, jakie przeżywa młodzież w okresie adolescencji, na trzecim etapie katechizacji szkolnej planuje się pogłębienie podstawowych prawd wiary chrześcijań-

¹⁰ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2010, s. 16.

¹¹ *Tamże*, s. 19.

¹² *Tamże*, s. 29.

¹³ *Tamże*, s. 29–32.

¹⁴ *Tamże*, s. 40.

¹⁵ *Tamże*, s. 41.

¹⁶ *Tamże*.

skiej i ukazanie jej jako nadającej sens życiu człowieka¹⁷. Mamy tu odwołanie wprost do eschatologii, gdyż w podstawie programowej zapisano w tych zadaniach ukazanie elementów eschatologii¹⁸. W treściach wymieniono rzeczy ostateczne, a więc to, co czeka człowieka po śmierci, a świat po powtórny przyjsciu Chrystusa. Prócz tego zapisano także zagadnienia dotyczące pogłębienia znajomości roku liturgicznego oraz przesłania poszczególnych okresów i uroczystości¹⁹. Wskazano także na eschatologiczny wymiar Eucharystii²⁰, gdyż w niej — jak pisze JAN PAWEŁ II — „wszystko wyraża pełne nadziei oczekiwanie «przyjścia naszego Zbawiciela Jezusa Chrystusa»”²¹, który przyjdzie w chwale, aby odnowić ostatecznie wszystko, włącznie z ludzkim ciałem, które w dniu zmartwychwstania osiągnie nieśmiertelność. Ta odnowa zostanie jednak poprzedzona sądem ostatecznym, o czym jednak nie ma żadnej wzmianki w podstawie programowej katechezy dla gimnazjum.

W katechezie uczniów szkół ponadgimnazjalnych, a więc na etapie, gdy wielu młodych ludzi poszukuje autentycznej religijności, zaplanowano „pogłębienie rozwoju prawdy o Chrystusie Zmartwychwstałym i wiary w zmartwychwstanie wszystkich ludzi”²². Służy temu ukazanie istoty wyznania wiary w Zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa i w powszechne zmartwychwstanie umarłych. „Śmierć — jak czytamy w podstawie programowej katechezy — ma być ukazana jako przejście do życia wiecznego”²³. Ponadto trzeba wyjaśniać młodzieży „pojęcie sądu szczegółowego i ostatecznego, nieba, czyśćca, piekła, zmartwychwstania umarłych i paruzji”²⁴. Oczywiście jest, że taka tematyka ma doprowadzić do wyjaśnienia wiary chrześcijańskiej w Zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa i do ukazania jej związku z powszechnym zmartwychwstaniem umarłych²⁵. Usiłując wyjaśnić młodzieży te problemy trzeba też, jak czytamy w podstawie programowej katechezy, ukazać, na czym polega powtórne przyjscie Chrystusa, uzasadnić, jaki jest związek rzeczy ostatecznych człowieka z wypełnieniem powołania chrześcijańskiego²⁶. Po raz pierwszy też pojawia się kwestia potrzeby uzasadnienia młodzieży sensu modlitwy za zmarłych oraz interpretacji symboliki dzieł sztuki dotyczących rzeczy ostatecznych²⁷. Przy tym jednak to ostatnie zagadnienie, jak czytamy w podstawie pro-

¹⁷ *Tamże*, s. 53.

¹⁸ *Tamże*.

¹⁹ *Tamże*, s. 54.

²⁰ *Tamże*.

²¹ JAN PAWEŁ II, Encyklika *Ecclesia de Eucharistia* (17 IV 2003), Kraków 2003, nr 18.

²² KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *dz. cyt.*, s. 74.

²³ *Tamże*.

²⁴ *Tamże*.

²⁵ *Tamże*.

²⁶ *Tamże*.

²⁷ *Tamże*.

gramowej katechezy, można pominąć w szkole zawodowej²⁸. Usiłując ocenić tę problematykę, można mówić o stopniowym, zgodnym z rozwojem intelektualnym i emocjonalnym uczniów, podejmowaniu refleksji eschatologicznej.

W katechezie specjalnej, która, podobnie jak inne formy katechezy, opiera się przede wszystkim na słowie Bożym zawartym w Świętej Tradycji i w Piśmie Świętym, z uwagi na różne defekty rozwojowe i ograniczenia percepcyjne uczniów zauważamy planowanie treści, które służą doświadczeniu miłości Boga. Pojawiają się np. w katechezie dzieci z niepełnosprawnością w stopniu umiarkowanym lub znacznym zapisy na temat potrzeby przybliżania podstawowych prawd wiary²⁹. Wśród takich zamierzeń znajdujemy również treści dotyczące Jezusa Chrystusa, który umarł i zmartwychwstał, i który ma powtórnie przyjść w czasach ostatecznych³⁰.

Ujęcie całokształtu treści dotyczących eschatologii w przywołanej podstawie programowej katechezy, mimo znacznego stopnia ogólności i marginalizacji problematyki eschatologii jako teologii nadziei chrześcijańskiej, jest poprawne. Opiera się bowiem na wierze Kościoła i na refleksji teologów o ostatecznych losach człowieka i świata. Mamy tu przede wszystkim ukazane chwalebne zmartwychwstanie Chrystusa i wiarę w życie wieczne. Sporadycznie też można dostrzec tematy dotyczące paruzji, piekła, nieba, czyśćca. Wszystko to jest opisywane w sposób bardzo ogólny. Ten znaczny stopień ogólności wymaga jednak uszczegółowionych zapisów, co powinno znaleźć się m.in. w programie nauczania religii w przedszkolu i w różnych typach szkół.

3. Treści eschatologiczne w najnowszych programach nauczania religii

Ukonkretnieniem założeń zawartych w najnowszej podstawie programowej katechezy — z 8 marca 2010 r. — są zapisy zamieszczone w opracowanym do tej podstawy programie nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i w szkołach podstawowych. Program ten został zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski 9 czerwca 2010 r. i obejmuje wszystkie etapy nauczania religii w przedszkolu i w szkole³¹.

Na etapie wprowadzania dziecka w życie religijne, czyli w katechezie przedszkolnej, zakłada się wspieranie religijnego rozwoju dziecka³². Z uwagi na wyakcentowanie prawd o Bogu obecnym, bliskim, troszczącym się o człowieka i miu-

²⁸ *Tamże*.

²⁹ *Tamże*, s. 117.

³⁰ *Tamże*.

³¹ KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI. *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010.

³² *Tamże*, s. 11–31.

jącym go, nie mamy tu wyraźnego odwołania do rzeczy ostatecznych. Pośrednio można o tym mówić w katechezie trzy — i czterolatków, ukazując dzieciom zwyczajnie związane z rokiem kościelnym, zwłaszcza z celebracją uroczystości Zmartwychwstania³³. Również katechizując grupę pięciolatków, mamy okazję do mówienia o Tajemnicy Paschalnej: cierpieniu, umieraniu Jezusa z miłości do ludzi i radości Zmartwychwstania oraz o świętych³⁴. W katechezie dzieci przedszkolnych można zatem nawiązywać do zagadnień eschatologicznych, chociaż w programie występują one pośrednio. Trzeba jednak czynić to stosownie do poziomu rozwoju intelektualnego i emocjonalnego dziecka, za czym przemawiają także akcenty treściowe w programie nauczania religii uczniów klas I–III szkoły podstawowej.

W programie *W drodze do Wieczernika* więcej uwagi poświęca się osobistym modlitwom skierowanym do Boga np. za pośrednictwem świętych³⁵. Sprzyja to ukazaniu prawdy o świętych obcowaniu. Samo też ukazywanie w I klasie szkoły podstawowej różnych sposobów obecności i zbawczego działania zmartwychwstałego Jezusa w życiu człowieka oraz znajomość aktu nadziei wiąże się z eschatologią i świadczy o ukierunkowaniu treści nauczania religii na podstawowe prawdy wiary o zbawieniu i nadziei chrześcijańskiej³⁶. W klasie II mamy ukazanie Eucharystii jako uobecnienia męki, śmierci i zmartwychwstania Jezusa oraz wyjaśnienie związku między zmartwychwstaniem Jezusa i świętowaniem niedzielnej Eucharystii³⁷. Wraz z tymi treściami następuje realizacja eschatologicznego wymiaru nauczania religii, a jego pogłębienie dokonuje się w III klasie szkoły podstawowej. Mamy tu po raz kolejny zapis założeń programowych, które wymagają ukazania prawdy o Jezusie zmartwychwstałym — obecnym podczas każdej Mszy Świętej pod postacią chleba i wina oraz wyjaśnienia, że Eucharystia jest sakramentalnym uobecnieniem ofiary Chrystusa i Kościoła³⁸. Takie treści są ważne dla eschatologicznego wymiaru katechezy, gdyż pozwalają uświadomić dzieciom, że wiara chrześcijańska ujmuje tajemnicę śmierci w świetle śmierci i zmartwychwstania Jezusa Chrystusa. Ukazując wyjątkowość zmartwychwstania Chrystusa, trzeba powiązać tę prawdę wiary z nauczaniem Kościoła na temat zmartwychwstania umarłych oraz eschatologicznego wymiaru Eucharystii, która wyraża nadzieję powtórnego przyścia Chrystusa. Pozwala to w następnym etapie nauczania religii ukazać uczniom więcej treści eschatologicznych.

Za podstawę uznaje się w nauczaniu religii uczniów klas IV–VI szkoły podstawowej stopniowe poznawanie wydarzeń z historii zbawienia oraz rozwijanie

³³ *Tamże*, s. 14–19.

³⁴ *Tamże*, s. 20–26.

³⁵ *Tamże*, s. 35–65.

³⁶ *Tamże*, s. 35–40.

³⁷ *Tamże*, s. 49.

³⁸ *Tamże*, s. 57.

więzi z Bogiem poprzez korzystanie z sakramentów pokuty i Eucharystii, jak też doskonalenie umiejętności modlitwy indywidualnej i wspólnotowej³⁹. Zadania te wypełnia nauczanie religii, ukazując uczniom klasy IV m.in. Eucharystię jako pokarm życia wiecznego i udział w Eucharystii jako pomoc w realizacji obowiązków chrześcijańskich i w dążeniu do świętości⁴⁰. Mamy tu wyraźne odniesienie do eschatologicznego wymiaru Eucharystii. W treściach znajdujemy też zapisy na temat Eucharystii jako obietnicy życia wiecznego oraz życia człowieka jako drogi prowadzącej do zbawienia⁴¹. Wzmocnieniem tych zagadnień jest ukazanie modlitwy jako wyrazu wiary i nadziei w pełną miłości obecność Boga w życiu ludzi⁴². W klasie V zauważamy pogłębienie prawdy o Tajemnicy Paschalnej oraz nawiązanie do sensu ludzkiego cierpienia. Według programu nauczania religii prawda o zbawczej śmierci Jezusa na krzyżu oraz o Jego zmartwychwstaniu pozwala uczniom zrozumieć chrześcijański sens cierpienia. Bardzo ważne są prawdy wiary dotyczące Jezusa jako Pana życia⁴³. W programie klasy V mamy wyraźne zapisy na temat ewangelicznych opisów wskrzeszenia, które zgodnie z założeniami programu mają pomóc uczniom zrozumieć prawdę, że zmartwychwstanie Jezusa jest nadzieją na życie wieczne wierzących⁴⁴. Prócz tego zauważamy takie treści, jak: „modlitewna pamięć za zmarłych obowiązkiem chrześcijanina”⁴⁵ oraz liturgiczne świętowanie Tajemnicy Paschalnej⁴⁶. Ma to decydujące znaczenie dla eschatologicznego wymiaru nauczania religii, gdyż zakłada przekaz treści teologiczno-biblijnych, które są przedmiotem refleksji teologów katolickich i powinny być mocą i światłem dla każdego chrześcijanina. Ponadto w klasie VI następuje dalsze pogłębienie tajemnic wiary, które są ważne z punktu widzenia eschatologii. W treściach katechetycznych zaplanowano m.in. ukazanie udziału w liturgii i zjednoczenia z Jezusem w Eucharystii jako zapowiedzi wiecznej uczyty z Bogiem w niebie⁴⁷, a więc to, o czym przypomniał papież Jan Paweł II w encyklice *Ecclesia de Eucharistia*. Poza tym zwrócono uwagę na znaczenie świętych w życiu Kościoła i chrześcijanina oraz na kult świętych w roku liturgicznym, który jest wyrazem jedności Kościoła pielgrzymującego i chwalebego⁴⁸. Wraz z tymi treściami mamy też inne, takie jak: „obcowanie świętych komunią miłości wszystkich należących do Chrystusa”⁴⁹ oraz „orędow-

³⁹ *Tamże*, s. 67.

⁴⁰ *Tamże*, s. 75–76.

⁴¹ *Tamże*.

⁴² *Tamże*.

⁴³ *Tamże*, s. 79–89.

⁴⁴ *Tamże*.

⁴⁵ *Tamże*, s. 89.

⁴⁶ *Tamże*.

⁴⁷ *Tamże*, s. 96.

⁴⁸ *Tamże*, s. 100–101.

⁴⁹ *Tamże*, s. 101.

nictwo świętych i modlitwa wstawiennicza wyrazem współpracy przyjaciół Boga w niebie i na ziemi”⁵⁰. Są to kwestie bardzo istotne dla eschatologicznego wymiaru nauczania religii, gdyż należą one do kanonu traktatu o rzeczach ostatecznych.

W programie nauczania religii w gimnazjum mamy treści, które wiążą się z eschatologią. Wspierając katechizowanych w rozwoju wiary, należy w klasie I ukazywać im historię i sens kultu świętych oraz poszczególnych świąt kościelnych i okresów liturgicznych, a szczególnie Triduum Paschalnego⁵¹. W klasie II natomiast zadaniem nauczyciela religii jest m.in. ukazanie znaczenia paschy Jezusa Chrystusa w życiu chrześcijanina oraz paschalnego charakteru Eucharystii. Tu też należy zwrócić uwagę na sens cierpienia oraz na orędzie chrześcijańskie, które pomaga w przewyciężaniu cierpienia i akceptacji niepełnosprawności⁵². Nie może przy tym zabraknąć ukazania ofiary Chrystusa dla naszego zbawienia, czemu służy wskazywanie na sens Tajemnicy Paschalnej⁵³. Podobne treści są również zapisane w programie nauczania religii w klasie III gimnazjum. Tajemnica Paschalna jest tu istotnym elementem przepowiadania katechetycznego. Z tych też powodów zaplanowano wyjaśnienie młodzieży treści z *Credo*: „Zmartwychwstał trzeciego dnia, jak oznajmia Pismo” oraz powiązanie ich z sensem obrzędów Triduum Paschalnego⁵⁴. Decyduje to o eschatologicznym wymiarze nauczania religii i jest kontynuowane w kolejnych etapach katechezy szkolnej.

W programie nauczania religii w liceum podkreśla się pomoc młodzieży w wyznawaniu wiary w Kościele, w świadczeniu o nadziei chrześcijańskiej wobec świata oraz w odnajdywaniu drogi powołania i założenia rodziny⁵⁵, co sugeruje wiele zadań i treści wynikających z nauczania Kościoła o eschatologii. W klasie I o eschatologicznym ukierunkowaniu katechezy świadczy ukazywanie wiary w Jezusa Chrystusa — Jedyne Zbawiciela, uzasadnienie sensu modlitwy za zmarłych, charakteryzowanie kultu świętych i celebrowanie roku liturgicznego w powiązaniu z Tajemnicą Paschalną. Natomiast w klasie II następuje pogłębienie prawdy o Chrystusie zmartwychwstałym i żyjącym w Kościele⁵⁶. Ponadto cały jeden dział tematyczny został zatytułowany *Ku nowym niebiosom i nowej ziemi*⁵⁷. Mamy tu następujące treści eschatologiczne:

(...) wyznanie wiary w zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa i w powszechne zmartwychwstanie umarłych; śmierć jako przejście do życia wiecznego; pojęcia sądu szczegółowego i ostatecznego, nieba, czyśćca, piekła, zmartwychwstania umarłych i paruzji⁵⁸.

⁵⁰ *Tamże*.

⁵¹ *Tamże*, s. 116–117.

⁵² *Tamże*, s. 120–121.

⁵³ *Tamże*, s. 126.

⁵⁴ *Tamże*, s. 134.

⁵⁵ *Tamże*, s. 139–169.

⁵⁶ *Tamże*, s. 148–155.

⁵⁷ *Tamże*, s. 157–158.

⁵⁸ *Tamże*, s. 158.

Wraz z przekazem tych prawd wiary uczniowie w liceum mają odkrywać związek między wiarą chrześcijan w zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa i powszechnym zmartwychwstaniem umarłych⁵⁹. Poza tym zakłada się, że katechizowany będzie potrafił ukazać, na czym polega powtórne przyjście Jezusa Chrystusa oraz uzasadni związek rzeczy ostatecznych człowieka z wypełnieniem powołania chrześcijańskiego. Podkreśla się też, że młodzież rozwinię w sobie umiejętność interpretowania symboliki dzieł sztuki dotyczących rzeczy ostatecznych⁶⁰. Dopełnieniem tych zamierzeń programowych jest wychowanie liturgiczne, które ma uzdalniać młodzież do charakteryzowania istoty kultu świętych i wprowadzać w przeżywanie roku liturgicznego⁶¹.

Podobne jak w liceum, rozłożenie treści eschatologicznych możemy znaleźć w programie nauczania religii w technikum i w szkole zawodowej. W I klasie technikum, jak i w I klasie szkoły zawodowej zaplanowano ukazanie sensu modlitwy za zmarłych oraz nawiązanie do kultu świętych i celebrowania roku liturgicznego w powiązaniu z Tajemnicą Paschalną⁶². W programie dla klasy II technikum brakuje treści eschatologicznych. Tylko raz zapisano w treściach temat o kulcie świętych, a więc zagadnienie, które można powiązać z prawdą o świętych obcowaniu⁶³. Z kolei w klasie III technikum cały jeden dział tematyczny, podobnie jak w liceum, został zatytułowany *Ku nowym niebiosom i nowej ziemi*⁶⁴. Zapisano w nim niemal identyczne treści jak w liceum, a więc:

(...) wyznanie wiary w zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa i w powszechne zmartwychwstanie umarłych; śmierć jako przejście do życia wiecznego; pojęcia sądu szczegółowego i ostatecznego, nieba, czyśćca, piekła, zmartwychwstania umarłych i paruzji⁶⁵.

Podobnie jak w liceum, tak i w technikum przekaz treści eschatologicznych ma pomóc młodzieży w odkrywaniu związku między wiarą chrześcijan w zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa i powszechnym zmartwychwstaniem umarłych⁶⁶. Katecheta zobligowany jest do ukazania uczniom, na czym polega powtórne przyjście Jezusa Chrystusa oraz związku między rzeczami ostatecznymi człowieka a wypełnieniem powołania chrześcijańskiego. W konsekwencji realizacji tych zadań młodzież ma rozwinąć w sobie umiejętność interpretowania symboliki dzieł sztuki dotyczących rzeczy ostatecznych⁶⁷. Podobnie jak w liceum, tak i w technikum wychowanie liturgiczne zakłada uzdalnianie młodzieży do charakteryzowania istoty

⁵⁹ *Tamże*.

⁶⁰ *Tamże*.

⁶¹ *Tamże*, s. 159.

⁶² *Tamże*, s. 179–180, 214–215.

⁶³ *Tamże*, s. 188.

⁶⁴ *Tamże*, s. 157–158.

⁶⁵ *Tamże*, s. 195.

⁶⁶ *Tamże*.

⁶⁷ *Tamże*.

kultu świętych i wprowadzanie w przeżywanie roku liturgicznego⁶⁸, co pośrednio wiąże się z eschatologią. Trzeba też zauważyć, że w klasie IV technikum i w klasie II szkoły zawodowej nie mamy żadnych treści o charakterze eschatologicznym. Brakuje też odwołania do nadziei chrześcijańskiej, tak ważnej we współczesnym wychowaniu młodzieży. Na tej podstawie można mówić o marginalnym potraktowaniu eschatologii w szkołach ponadgimnazjalnych.

W tym miejscu trzeba też wspomnieć o programach do nauczania religii w szkołach specjalnych. Ze względu na specyficzny charakter edukacji religijnej uczniów z różnego rodzaju niepełnosprawnością w programie nauczania religii zapisano jedynie ogólnie cel, zadania i treści do katechezy dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym, znacznym lub głębokim. Wśród nich bardzo ogólnie opisano potrzebę przybliżania podstawowych prawd wiary oraz wprowadzanie w celebrowanie świąt i uroczystości roku liturgicznego⁶⁹. Wyliczając treści, wskazano na tajemnicę śmierci i zmartwychwstania Chrystusa oraz na powtórne przyjście Chrystusa⁷⁰. Dlatego też trudno mówić tu o eschatologicznym wymiarze nauczania religii. Zapewne w praktyce wiele zależy od twórców pomocy katechetycznych i samych katechetów.

4. Zakończenie

Ujęcie treści eschatologicznych w analizowanej podstawie programowej katechezy i w programach nauczania religii wskazuje na kilka znaczących aspektów. Często pojawia się prawda o śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa oraz o celebrowaniu Tajemnicy Paschalnej w roku liturgicznym i o powiązaniu Eucharystii z życiem wiecznym. Rzadziej występują treści o kulcie świętych w Kościele, które to pozwalają nawiązać do świętych obcowania. Również problematyka zbawienia dokonanego przez Jezusa Chrystusa i znaczenie tego faktu dla człowieka wiąże się z eschatologią. Sporadycznie też zaplanowano ukazywanie uczniom sensu modlitwy za zmarłych. Bardzo rzadko w analizowanej podstawie programowej katechezy i w programie nauczania religii mamy propozycje tematów ukierunkowanych eschatologicznie. Dobrze jednak, że w centrum treści eschatologicznych przekazywanych w procesie katechetycznym znalazła się osoba Chrystusa i Jego zbawcze wydarzenia (np. śmierć i zmartwychwstanie). Brakuje jednak teologii nadziei, a przecież, zgodnie ze współczesnym nauczaniem Kościoła, eschatologia, jak próbowaliśmy to określić w pierwszej części artykułu, jest głównie teologią nadziei. O tym nie

⁶⁸ *Tamże*, s. 197.

⁶⁹ *Tamże*, s. 225–229.

⁷⁰ *Tamże*, s. 228.

mogą zapominać twórcy nowych serii podręczników. Ich zadaniem jest zwrócenie uwagi na tematy eschatologiczne i zaplanowanie odpowiednich, dostosowanych do uczniów, sposobów przekazywania tej wiedzy.

Opracowując nowe materiały do nauczania religii, trzeba też zwrócić uwagę na właściwe akcenty treściowe. Należy unikać stwierdzeń, które akcentowałyby „rzeczy ostateczne” w ich tradycyjnym ujęciu. Ważna jest przy tym też nieustanna troska, przy pomocy teologów dogmatyków, o jakość prezentowanych zagadnień eschatologicznych w podręcznikach do nauczania religii. Zwykle dokonuje się to poprzez konsultacje merytoryczne katechetyków i katechetów, którzy tworzą nowe podręczniki, z teologami dogmatykami, specjalizującymi się w eschatologii. W ten sposób teologia nadziei, jaką zaprezentujemy w nowych seriach podręczników do nauczania religii, będzie oparta na wartościach wiecznych i nadprzyrodzonych oraz ukierunkowana chrystologicznie, paschalnie i antropologicznie.

The eschatological dimension of religious instruction in kindergardens and schools

Summary

Religious instruction in kindergardens and schools is one of the forms of predicting the God's word and educating children and teenagers in faith. Its identity is defined not only by the aims, tasks and content but also by dimensions on which the most important values permeating the whole process and directing it to the future are centered. Nowadays, many dimensions are discussed like biblical, ecclesial, liturgical, existential, moral, cultural, eschatological, historical and ecumenical. This article presents the way of expressing the eschatological dimension. The theologians' reflection concerning "eschatology" and its synonyms is treated as a reference point. The main part of the article deals with the eschatological issues that can be found in the recent catechesis core curriculum and the religion teaching programme. Finally, the analysis is summarized and the guidelines for the authors of new religion coursebook series in different types of schools are presented.